

PETRIENA TAR JON PANTZEKA,
 "XEMPELAR" BERTSOLARI
 OSPETSUA, 1835 GKO. ILBELTZAREN
 13'AN JAIO ZAN ETA ETXE ONETAN
 1869 KO. ABENDUAREN 8'AN IL ZAN.
 ORERETA ERRI ETA EUZKELTZALEAK
 ARRI OROIGARRI AU IPIÑI ZUTEN.
 1931 KO. UZTA-REN 24'AN.

Joxepa Anttoni Aranberri, Xenpelarren itzalpean arqi-izpi bat

Iñigo Legorburu¹

2009 urteko abenduaren 13an, Maialen Lujanbio bertsolari herriarria izendatu zuten Euskal Herriko bertsolari txapeldun berria, eta Andoni Egañari erreleboa hartu zion. Entzulegoak txaloz eta gustura hartu zuen erabaki hori; izan ere gaur egun inork irudika al dezake emakumerik gabeko bertsolaritarik? Dena den, ofizialki 1986. urtean historiara Kristina Mardaras pasatu da lehenengo emakumezko bertsolaria bezala, urte hartako Euskal Herriko Txapelketa Nagusian parte hartu baitzuen.

Baina nola demontre da posible hainbeste mendetako tradizioa duen ahozkotasanaren ariketa honek lehenagotik emakumerik ezagutu ez izana? Egia esan, "ofizial" hitzak du honetan zerikusia. Argi dago mendeetan zehar emakumezko bertsolariak izan direla baina euren presentziaren berri bide ez-ofizialetatik iritsi da guregana. Euren garaiko gizarteak, eta gerora historiak, ez die protagonismorik aitortu eta gehienontzat oharkabean pasa dira.

Hurrengo lerroetan, emakumeak bertsolaritzan izan duen garrantzia hainbat zertzeladatan islatzen saiatuko gara eta adibide praktikoko gisa, Erreterriako Joxepa Anttoni Aranberri "Xenpelar"

1. Mariasun Landa kazetaritza-lanen I. Edizioa "Emakumei begiradarik onena" modalitatean saritutako lana. Antolatzailea: Erreterriako Berdintasunareko Kontseilua.

(Xenpelarren iloba) emakumezko bertsolariaren biografia azaleratuko dugu.

Lehenengo emakumezko bertsolarien zantzuak XV. mendean topatzen ditugu. Hiletetan "eresiac" izeneko piezak, karga dramatiko handiko bertsoak, abesten zituzten. Bertso horiek, antzerki eta karakterizazio dramatiko lagunduta zihozten. Emakumezkoak protagonista ziren ekitaldi hauei amaiera emateko, 1452. urtean Bizkaiko foru zaharrek mota horretako abestiak debekatzeko zituen lege bat atera zuten espreski:

Título 35, Ley VI: de aquí en adelante cuando quier que alguno muere en Vizcaya o fuera de ella, por mar o por tierra persona alguna de toda Vizcaya... Tierra llana, Villas y Ciudad, no sea osado de hacer llanto alguno mesándose los cabellos, ni rasgando la cara... ni haga llanto cantando., so pena de mil maravedís a cada uno que lo contrario hiciere por cada vez.

Ikusten denez, ukapenetik abiatuta, emakumeen presentzia argia zela frogatu liteke. Ondoren, Antonio Zavalaren eskutik 1818. urtera egingo dugu salto. Zavalak uste du urte horretakoak direla "Gaboneco cantac vizcaitarrentzat" obra, erlijio kutsuko bertso jarri batzuk. Ordurako, gauza ziurra da sukalde txoko, konbentu eta etxeetan emakumezkoen bertso jarduna handia zela.

Orokorrean, uste da emakumeak gehienbat bertso-jarrien alorrean aritu zirela mendeetan, emakumeek publikoan jardun zezaten gaizki ikusia zegoelako.

XIX. mendean, Bilintxen (1831-1876) bertso batzuetan idatzita gelditu da Hondarribia aldean bazela Joxepa izeneko bertsolaria, bat-batean egiten zuena. Bertso horietan, Bilintzek maila handiko bertsolaria zela Joxepa aitortzen digu eta hari erronka botatzen dio. Historiara ordea, ozta-ozta pasa da eta hori, Bilintxen bertso haietan aipatua izan zelako soilik.

1 *Aspaldian, Joxepa,
famatua zeunden,
gu berriz ikusteko
desiotan geunden;
Hondarrabi aldi
aditzen genduen
dama bertsolari bat
nola bazegoen,
zeiñak Euskalerrian
parerik etzuen.*

2 *Egiak ote ziran
famaren hots haiek,
bixitatu zindugun
zenbait jakinzalek
hamar edo hamabi
donostiatarrek;
haiekin batian zan
bizar haundi harek,
izkribatzen dizkitzu
zuri bertso hauek.*

3 *Ni bertsolaria naiz
bainan det aditu
ez nitzazula zuri
hala iruditu;
zuk horla pentsatzia
ez da zer harritu:
nere jakinduririk
ez nuen argitu,
zergatikan ez nitzan
premiari arkitu.*

4 *Baliteke irixtia
premia horretara,
agindu zenidala,
goguan det bada,
prestaturikan nere
desiuetara,
baldin dibertsio bat
nahi banuen para,
etorriko ziñala
Erreterriara.*

Azkenik, 1895. urteko Ezpeletako "lorejoko"-etan emakumezko bertsolariak jardun zirela iritsi da gurera. Bertan, gizonekin lehiatu omen ziren eta Kanboko Marie Argain atera omen zen txapeldun. Hazparrengo Marie Etchegarayk ere maila bikaina erakutsi omen zuen.

XX. mendean jada, Justina Aldalur (Aia, 1922) eta Sebastiana Gesalaga (Zarautz, 1924) dira emakumezko bertsolaritzaren argia bizirik mantendu zutenetako esanguratsuenak. Toki faltagatik, soilik aipatuko dugu biak ala biak ukitu erlijiosoko bertso-paper mordo baten egile direla eta Basarrik bere artikuluetan goraiatu izan dituela.

Mende horren 80. hamarkadan, Xabier Amurizak bultzatutako bertso-eskolen sorrerarekin, emakumeen presentzia plazetan erabat bermatua gelditu da.

Xenpelar Etxea. Argazkilaria: Iñigo Legorburu

Esan bezala, biografia bat aukeratzeko garaian, Joxepa Anttoni Aranberri "Xenpelar"-ena aukeratu dugu, gertukoa izan eta bere gizartearekiko erakutsi zuen errebeldia deigarria egin zaigulako.

Joxepa Anttonik ez dauka bera oroitzen duen plakarik. Xenpelar etxean jaio zen bera.

Joxepa Anttoni Aranberri Petriarena "Xenpelar" 1865eko urtarrilaren 6an jaio zen Erreterian. Gurasoak, María Luisa (Xenpelar bertsolariaren arreba) eta Javier Ignacio izan zituen. María Luisak bertsotan egiten zuela badakigu, nahiz eta bere bertsorik ez den gure egunetara iritsi.

Joxepa Anttonik lau urterekin ama galdu zuen, baztanga gaitzak jota (*viruela*) hil zelako. Mationia ostatuko emakumezko jabea egin zen Joxepa hauraren kargu. Eskolan hasi zenean, gauza ugari ikasteko grina berezia azaldu zuen Joxepak (lehenago bere ama María Luisak bezala) baina Javier Ignacio aita ez omen zen horren aldekoa, libururik ez baitzion erosten. Antza denez, Javier Ignaciorentzat erlijioa eta katekismoa ikasi zitzaizkan nahikoa zen, haren ustez beharrezko jakintza guztia horra mugatzen baitzen. Dena den, Joxepa Anttoni bere aitarekin bat etorri ez eta erlijio kutsurik ez zuten liburuak toki ezberdinetatik lortu zituen. Ez dakigu bere ikasteko indar horrek zenbateraino eragin zuen beregan, baina dakiguna da 12 urterekin ikasteari utzi eta lanean hasi zela; bere osaba bertsolaria eta ama jardundako ehun fabrika berean.

Joxepa lanean hasi zenean, ordea, ume aurpegia zuen eta lantokitik bota ez zezaten, liburuak utzi zizkion lagun batek takoidun zapa-tak oparitu omen zizkion, hala garaieran hazi eta emakume heldu itxura handiagoa izan zezan. Beste estrategia bat, buruan zapi jartzearena izan zen, adina gehiago disimulatu eta besteekiko errespetuz jokatzeko zuenaren seinale baitzen.

Bitartean, seguruenik, bertso jardunarekin jarraituko zuen ahal bezala, Erreterian urte haietan bertso giro ederra bizi zelako (ikus Bilintxen laugarren bertsoa). Azkeneko urratsa, aita hil eta berehala eman zuen, Matilde eta Florentinaren joste-tailerrean hartu baitzuen aterpe. Bertan, jostun lanetan zebilela, kantu zaharrak, bertso zaharrak eta bat-bateko bertsoak egin zituela badakigu. Handik aurrera, bere bertso-jardunak etenik ez zuen ezagutu. Hona hemen Altzako neska bati bere ezkontzan eskaini zion bertsoa:

*Gure aldetik zorion asko
Mendarte'tar familiya,
pozkidaz gaude ikusitzeko
matrimonio berriya;
dantzatu dezu kafe-zartana
erabillyaz begiya,
zure onduan pasatzen baitzan
damatxo umil argiya
eta polliki-polliki biyok
egin dezute kabiya*

Edo Altzako Mirazun baserriko andreak oparitu zion sagardo botilari esker onez eginiko bertsoa:

*Alabak zintzo egin
ziran enkargua,
bertso batez eskerrak
ematera nua;
asko gustatzen baitzait
niri sagardua,
eskerrik asko, nere
andre ondradua.*

Ez dakigu zehazki noizkoak diren aurreko bertso horiek. Baina erregistratuak gelditu diren bere lehenengo bertsoak 1902. urtekoak dira, eta atzean istorio bat dago. Dena, Erreteriariko Enrike Elizegik neska-zaharrei buruzko bertso-sorta batekin Bilbon saria lortu zuenean hasi zen. Bilboko "Ibaizabal" egunkariak, bertsolaritza eta oro har euskara sustatzeko asmoz bertso-jarrien lehiaketa bat antolatu zuen eta Elizegi atera zen garaile. Bertan, neska-zaharren topiko eta garaian garaiko usteak erabiliz, neska-zaharrak mespretxatzen zituen bere egileak.

1 *Enpleatzen ez bada
gazte dala neska,
pasa bearko ditu
makiña bat kezka,
burutik zoraturi
senargairik ez ta...
orra azkenerako
neskazarren festa!*

2 *Bat bakarrikan ez det bereitzen
berdiñak dirade denak,
nai duten ura ez egitean
biurtzen dira zitalak;
ondo bizitzen ez diote uzten
beren ernegazio txarrak,
olakuakin ezkondu ezkerro
zer inpernua senarrak!*

- 3 *Astean iru edo lau aldiz
geinak dira konfesatzen,
nere artean amaika bider
egoten naiz ni pensatzen
zer esatera apaizagana
orren maiz diraden joaten;
ta bereala zait gogoratzen:
mingaiña dute dantzatzen!*
- 4 *Neskazarretan badirade, bai
ondi bizi direnak,
baña oso gaizki oraiñ artean
bizitzen dira geienak;
jende guztia ikaratzten du
neskazarren izenak,
erne, mutillak, ez bada ezkondu
maiz izan zerbait dutena.*

Joxeparen lagunek bertso hauen berri izan zutenean, Joxeparengana joan eta Elizegiri erantzuteko eskatu zioten. Hala erantzun zuen Joxepak:

- 1 *Ez nuben bada pentsamendurik
zuri bertsuak jartzeko,
bañan lagunak esan dirate
isillik ez egoteko;
motiborikan ez degu eman
zu orrela mintzatzeko,
ez diran gauzak esan dituzu,
miña da minberatzeko*
- 2 *Ibaizabal'en sari txiki bat
irabazteagatikan,
gogora etorri zaizun guztiya
esan dezu gugatikan;
nik esan bear banu, munduban
zaude gaur guregatikan,
zu sendatzeko sendagarririk
etzan iñungo botikan.*
- 3 *Gu ernegatzen bizi gerala
senargairikanen ez ta,
nere lagunen artean beintzat
orrelakorikan ezta;
neri sinisten ez badirazu
etxian asi galdezka,
nik baño obeto emango dizu
Bizentak errespuesta.*

Joxepa Anttoniren ondorengoak Xenpelar Bertso Eskolan.
Argazkilaria: Iñigo Legorburu

- 4 *Zure amigo batek esan du
neskazar onik ez dela,
orren ederki gure gañean
egin dezute pastela;
pruebarik asko berak baditu
ori egiña ez dela,
gure moduko persona ez da,
esango nuke bestela.*

Joxepa Anttoni eta Enrike lehenago adiskideak baziren ere, euren adiskidetasuna kolokan jarri zen. Segituan jaso zuen Elizegiren aldetik erantzuna Joxepak, esanez "ofentsarik ez zen lekuan, ofentsa bat ikusi duzue". Orduan, beste hirugarren bat sartu zen jokoan; Ibaizabal bertsolaria, lehen aipaturiko Bilboko egunkariko editorea; Elizegiren alde mintzatu zena.

Denborarekin gauzak baretu eta bere onera etorri ziren. Esan beharrik ez dago, Joxepak bere burua eta lagunena defendatu besterik ez zuela egin; baina bere ikuspuntua hain aurrerakoia izanik garai haietarako, zenbait sektoretan ez zuten onartu.

Joxepa Anttonik bertsotan jarraitu zuen Europa, bere fabrika, Magdalenako ermita edo Ama Birjina gaitzat hartuta. Minbiziz hil aurretik, hilabete batzuk lehenago konbentuan sartzera zihoan Juliana bizilagunari egin zizkion bertsoak. Haiek bidalita hil zen Joxepa Anttoni, azkeneko xenpelartar bertsolaria.